

İradə Yasın qızı Qəniyeva

Azərbaycan və İngilis toponimlərinin bədii nitqdə işləklilik dərəcəsi

Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitəsiləri ilə ifadəsinə ədəbi dilin funksional bədii üslubu deyilir. Bədii üslub həmçinin “bədii dil” və “bədii nitq” də adlandırılır. Bədii üslub digər üslublardan öz obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığı və ekspressivliyi ilə fərqlənir. Obrazlılıq dedikdə həm obrazlı ifadələr, həm də bədii əsərin səciyyəvi cəhətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında zənginləşir. Bədii nitqdə işlənən bütün dil vahidləri yazıçı yaxud şair təxəyyülünün süzgəcindən keçərək rəngarəng bədii lövhələr yaranmasına xidmət edir. Əsərdə rəngarəng bədii lövhələr yaratmaq, onun məzmununda ahəngdarlığa nail olmaq, ideya-bədii əhəmiyyətini oxucuya çatdırmaq, hadisələrin bütün təfərrüatı ilə obrazlı şəkildə təsvirini vermək, obrazların daxili aləmini açmaq və s. kimi tələblər bədii dilin lüğət tərkibini ədəbi dilin digər sahələrindən fərqləndirən əlamətlərdir.

Bədii dil üslubu başqa üslublardan, ilk növbədə, öz obrazlılığı ilə fərqlənir. Obrazlılığın yaranmasında iştirak edən əsas amillərdən biri isə məcazlaşmadır. Bədii üslubda obrazlılığın yaranmasında məcazlaşmadan başqa müxtəlif leksik, fonetik, qrammatik vasitələrdən, sinonim, omonim və antonimlərdən geniş istifadə olunur. Dildəki sözləri bədii üsluba uyğunlaşdırmaq üçün yazıçı və şairlər onların müəyyən xüsusiyyətlərindən istifadə edirlər: sözün əlavə mənə çalarları, emosional-ekspressiv keyfiyyəti, ifadəliliyi, işlənmə dərəcəsi və s. Dilin leksik vahidlərindən məharətlə, obrazlı şəkildə istifadə edən hər bir sənətkar öz fərdi üslubunu yaradır və eyni zamanda bədii dili zənginləşdirir.

Bədii ədəbiyyatın sərəncamına keçdikdə dilin və nitqin materialı, xüsusən söz xəzinəsi tamamilə yeni, dəyişilmiş bir şəkildə istifadə edilir. Sözlər və ifadələr bədii dildə yazıçının fikrini, əsərin mövzu və ideyasını, personajların danışığı tərzini, onların ictimai, daxili və zahirə xarakteristikasını vermək üçündür. Odur ki, burada ümumxalq dilinin hər cür vasitələrinin istifadəsi ilə yanaşı, söz və birləşmələr öz adı, lüğəvi mənasından əlavə yeni mənalar və üslubi çalarlar ifadə etmək bacarığına da yiyələnir. Yazıçının qələmi altında sözlər yeni mənalarda işləyə bilər. Bu mənalarından bir qismi fərdi üslubun sərhəddini qıraraq bədii yaradıcılıqda işləyir və sonralar hətta ədəbi dilə də yol tapa bilər, başqa bir qismi isə fərdi üslubun səciyyəvi elementləri olaraq qalır. Bədii əsərin quruluşu, ideyası, eləcə də yaradıcı fantaziya leksik vahidlərin və formaların funksiyalarını dəyişdirir [2, s.29].

İstənilən funksional üslubda sözdən istifadə edən zaman onun üslubi mənə və rəngi mütləq nəzərə alınır. Üslubi çalarlarda müxtəliflik isə daha çox leksik vahidlər üçün xarakterik əlamətdir və bu əlamət dil vahidinin bir-birindən fərqli kontekstlərdə istifadəsi zamanı meydana çıxır. Səbəbi isə onların mətnin ümumi ekspressiv tonu, müəllifin məzmun və estetik ideyası ilə şərtlənməsidir. Bundan başqa bu dil vahidləri konkret fikrin təqdim olunma formasından, müəllifin məqsədindən də asılıdır. [3, s.5].

Elə bir bədii mətn tapmaq olmaz ki, orada onomastik vahidlərdən, xüsusən də toponimlərdən və antroponimlərdən istifadə olunmasın. Hər bir sənətkar öz fərdi üslubundan və əsərin janr xüsusiyyətindən çıxış edərək, bədii dildə işlətdiyi onomastik adlara xüsusi mənə, üslubi çalar verir. Dildə işlənən bütün onomastik vahidlər kimi toponimlər və antroponimlər də bədii üslubu zənginləşdirən vasitə kimi çıxış etdiyindən üslubi tədqiqat üçün mühüm material hesab olunur. Onomastik vahidlər bədii dili zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi, əsərin ümumi məzmununun, ideyasının, süjet xəttinin inkişafına xidmət edir. Dilçi alimlər xüsusi adların bədii dildə üslubi imkanlarına müxtəlif mövqələrdən yanaşmış, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilçiliyində bu dillərin onomastik sistemi ayrı-ayrı yazıçıların əsərləri əsasında həm nəzəri, həm də təbii dilçilik prizmasından təhlil edilmişdir.

Onomastik vahidlər dil tarixi ilə bağlı olan qiymətli mənbə olmaqla hər bir xalqın ən qədim dövrlərlə bağlı advermə ənənəsini, yaşayış məskənlərini, dil, din, etnik mənsubiyyətini, həyat tərzini və s. müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onomastik vahidlərin bir növü olan toponimlərin tədqiqi xalqın tarixinə, adət və ənənələrinə, həmçinin, onun yayılma arealına dair bir çox açılmamış səhifələrin işıqlandırılmasında mühüm addımlardan biridir. Toponimik tədqiqatlar genişləndikcə onun özünəməxsus yeni-yeni istiqamətləri də meydana çıxır. Belə ki, toponimik tədqiqatların müəyyən qismi areal istiqamətdə öyrənilirsə, digər bir qisminin araşdırılmasında etnik xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması üstünlük təşkil edir. Bir qisminin tədqiqində isə konkret mənbələrə istinad edilir. Xalqın tarixi və sosial şəraitinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu istiqamətlərin hər birinin özünəməxsus təhlil prinsipləri mövcuddur [9, s.5].

Onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatdakı rolu və üslubi-kommunikativ xüsusiyyətləri haqqında rus tədqiqatçısı M.Qorbanevskiy isə belə qeyd edir: “Xüsusi adlar bədii əsərin ayrılmaz hissəsi olub, bədii obraz yaradan vasitə kimi çıxış edir. Yazıçının istifadə etdiyi hər bir xüsusi ad əsərin ideyasına, məqsədinə uyğun olmalı və hətta xüsusi üslubi mənə daşmalıdır. Bu isə yazıçıdan gərgin zəhmət tələb edir. Təsədüfi deyildir ki, bədii ədəbiyyatda heç də hər bir xüsusi ad “danışan” adə çevrilmir” [16, s.4].

Bədii dildə yazıçının yüksək sənətkarlıq bacarığını nümayiş etdirməsi və rəngarəng üslubi məqamlar yaratması onun onomastik vahidlərdən, həmçinin toponimlərdən necə istifadə etməsindən də çox asılıdır. Yazıçının əsərdə dil vahidlərindən, o cümlədən toponimlərdən bacarıqla və düzgün istifadə etməsi təkcə üslubi rəngarənglik yaratmır, eyni zamanda təsvir edilən hadisələrin reallığına, əsərin ideyasının oxucuya düzgün çatdırılmasına səbəb olur. “Söz ustasının yenilik məharəti ondadır ki, o sözdəki potensial mənələrdən birini bədii məqsəddə, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırın, hərəkətə gətirsin. Sözdəki mənaları yazıçı qayəsində görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsəddə ən çox münasib olanını görmək isə əsl sənətkarın həmişə icra etdiyi dil əməliyyatıdır. Üslubi seçmə budur” [6, s.5].

Bədii üslubda işlədilən bütün onomastik vahidlər kimi toponimlər də fikrin obrazlı ifadəsinə və sənətkar niyyətinin açılmasına xidmət edir. Sənətkar öz niyyətini oxucuya asan çatdırmaq və üslubi məqamlar yaratmaq üçün zəngin dünyagörüşünə malik olmaqla bərabər dilin potensial imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməlidir. “Bədii dilin potensial imkanları yazıçının toponimik vahidlərdən istifadə etməsindən də çox asılıdır. Bu imkanları öyrənərkən əsərin yarandığı mühiti, ictimai şəraiti nəzərə almaq, yazıçının gözlənilmədən toponimi müxtəlif üslubi mühitə salması və müxtəlif şəkildə əlaqələndirilməsi kimi məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu da bədii ədəbiyyat üslubiyyatının çox böyük və mürəkkəb mövzularındandır” [15, s.38].

XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat aparən tədqiqatçı Ə.Mikayılova onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda rolu haqqında yazır: “Bədii əsərlərdə istifadə olunan coğrafi adların – toponimlərin,

oronimlərin, hidronimlərin çoxluğu sənətkarın bilik dairəsinin genişliyi ilə bağlıdır. Sənətkar yaradıcılığının və ictimai həyatının rəngarəngliyi bədi əsərlərində mövcud olan toponimlərdə, hidronimlərdə, oronimlərdə bilavasitə özünü göstərir. Bədi əsərlərdə toponimlərə, hidronimlərə və oronimlərə sənətkar xüsusi əhəmiyyət verir. Bədi dildə obrazlara verilən xüsusi adlar kimi toponimlər, hidronimlər, oronimlər də şərti xarakter daşıya bilər. Əgər əsərin mövzusu həyatdan götürülmüşsə, o zaman coğrafi adlar konkret məzmunla malik olub üslubi çalar daşıyır. Bu zaman hər hansı onomastik vahid artıq öz funksiyasını müəyyən dərəcədə dəyişir, daha çox bədi dilə xidmət edir” O, bədi əsərlərdə işlənmiş toponimləri üç qrupda birləşdirmişdir: 1. Xoronimlər (vilayət, respublika, ölkə adları): Azərbaycan, Qarabağ, Şirvan, Naxçıvan, Şəur, Şirvan, Gürcüstan, Rusiya, Sibir, İran, Avropa, Almaniya, Fransa, Yunanıstan, Amerika, Osmanlı, Çin, Ərəbistan, Afrika, Hindistan, Dağıstan, İngiltərə, Əfqanıstan, Özbəkistan və s.; 2. Astionimlər (şəhər yaşayış məntəqəsi adları): Bakı, Şamaxı, Salyan, Şəki (Nuxa, Nuxu), Lənkəran, Ağcabədi, Xaçmaz, İrəvan, Gəncə, Zəngəzur, Tehran, Təbriz, Xorasan, Qəzvin, İsfahan, Mazandaran, Həmədan, Ərdəbil, Rum, Herat, Kərbəla, Məkkə, Peterburq, Xarkov, Varşava, Dərbənd, Tiflis, Tula, Paris və s.; 3. Komonimlər (kənd yaşayış məntəqəsi adları): Təklə-Muğanlı, Əylis, Almasatanlı, Bərgüşad, Qızılkənd, Xarabəkənd, Balacakənd, Danabaş, Uzunağac və s. [10, s.195-197].

Bədi ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında işlənən toponimlərin daşdığı, yerinə yetirdiyi üslubi funksiyalar bir-birindən fərqlənir. Eyni bir toponim müxtəlif janrlarda fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilər. Əgər lirik və romantik janrdə toponimlər daha çox obrazlı ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək emosional-ekspressiv, estetik və simvolik funksiyalar daşıyarsa, realist və satirik üslubda onlar daha çox dövrün ictimai-siyasi hadisələrini haqqında məlumat verərək nominativ və informativ-kommunikativ funksiyalar yerinə yetirir. Onları birləşdirən ümumi cəhət isə həmin toponimlərin bədi əsərin janrına uyğun olaraq müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışlar bildirməsi, məna dəyişikliyinə uğraması və məcazlaşmasıdır. Hətta eyni janrdə yazan sənətkarların istifadə etdiyi toponimlər məcazlaşarkən yerinə yetirdiyi funksiyalar yazıçı, yaxud şairin məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, lirik-romantik janrdə yazan M.Hadi və S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin onomastikasının tərkibi bir-birinə yaxındır, yəni hər iki şair dini və tarixi-əfsanəvi adlardan çox istifadə etmişlər. Buna baxmayaraq, S.Ə.Şirvaninin lirikasındakı onomastik vahidlər insanı, aşıqı, onun gözəlliyini, müəyyən xüsusiyyətlərini və cəhətlərini ifadə edirsə, M.Hadinin əsərlərindəki xüsusi adlar elmi, maarifi, azadlığı, ictimai idealları, bu ideallara qarşı duran qüvvələri təmsil edir. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində “Tur” – yarın kuyi, “Musa” – aşıq mənasında işlənirsə, M.Hadinin seirlərində “Tur” – vətən, “Musa” – xalq mənasını ifadə edir. S.Ə.Şirvanidən fərqli olaraq, M.Hadinin romantik poeziyasında “Çin” toponimi müşkü, məhəbbət bütünü xatırlatmır, elm, savad, maarif ölkəsi mənasında işlənilir. Nümunələrə nəzər salaq:

Saldı yarın güli-rüxsarəsinə mu sayə,

“Lən tərani”lə xitab oldu genə Musayə.

Turi-Sinayi-rüxün tutdu müğilan kimi xətt,

Genə möhtac olacaq həftədə bir musayə [8, s.413].

Əgər nuri-hüda istəsən, istə vadiyi-ey mən,

Qədəmməndazi – Tur ol, feyz al nuri-hidayətdən.

Əgər zülmətə qane olsa idi həzrəti-Musa,

Haçan rəhyab olurdu durduğu səhrayi-vəhşətdən [7, s.51].

Əgər Çin ölkəsində olsa, cüyəndə olaq elmi,

Qılıb kəsbi-fəzail, elədim tövsü-ruhani [7, s.10].

Azərbaycan və ingilis yazılı ədəbiyyatındakı toponimlərin üslubi-kommunikativ imkanlarını tədqiq edərək onları dövlər üzrə və müəyyən ədəbi janrlarda işlənmə xüsusiyyətlərinə də diqqət çəkməyi lazım bildik. Belə ki, hər iki xalqın klassik ədəbiyyatında (XII-XVI əsr) rast gəlinən yer adlarının çoxu xarici toponimlər, orta əsrlər və müasir dövr ədəbiyyatında işlənilən yer adlarının əksəriyyəti isə milli toponimlərdir. Bədi mətnlərdə toponimlərin işlənilmə dərəcəsinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və ingilis yazıçıları ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında toponimlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, lirik əsərlərdə toponimlər azlıq təşkil edir. Epik janrın müxtəlif növlərində isə bu miqdar sabit deyil, yəni burada toponimlər az və ya çox işlənə bilər. Roman janrında və epopeyada toponimlər çoxluq təşkil edir. Xüsusilə tarixi romanlarda, müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərdə toponimlər üstünlük təşkil edir, çünki yazıçı hər hansı bir tarixi hadisəni canlandırmaq, o dövrün iştirakçısı kimi əsərin qəhrəmanını həmin yerlərdə təsvir etmək üçün yer adlarından istifadə edir.

Azərbaycan klassik ədəbi dilində əsasən iki üslub formalaşmışdı: a) klassik şeir yaxud qəzəl üslubu, b) dini-təbliği və fəlsəfi şeir üslubu. Dinin üstünlük təşkil etdiyi orta əsr ədəbiyyatında dinlə bağlı toponimlər emosional təsir vasitəsi olub, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin göstəricisinə çevrilmiş hadisələri əks etdirirdi. Belə toponimlərə misal olaraq Kəbə, Məkkə, Mədinə, Kərbəla və s. göstərmək olar. Klassik Azərbaycan poeziyasında lirik üslub hakim oldupundan toponimik adlar da lirik təəbhələr yaxud bənzətmələr müvqeyində zəxəyə edirdi. Məsələn, klassik-lirik üslubda ənənəvi olaraq rast gəlinən Rum, Misir, Hindistan, Çin, Bağdad, Yəmən kimi toponimlər həm incəsənət vətəni, gözəllik diyarı kimi rəmzi mənalara ifadə edir, həm də insan gözəlliyini təsvir etmək üçün işlənilirdi. Bu keyfiyyətin təzahürü Nizami, M.Fəzuli, Ə.Nəsimi, Ə.Nəbati və başqa klassik əsərlərin əsərlərində aydın şəkildə gürmək olar:

Rumdan gözəllikdə o bac alındı,

Yaxşılıqda Çindən xərac alındı [12, s.19].

Kim ki istər Kəbəyi qılmaq təvaf,

Həm içi saf gərək, həm dışı saf [11, s.371].

Tut Kəbəyə ruy, itaət eylə!

Təmkinu ədəb riayət eylə! [5, s.38].

Kuyi-nigarə layiqi yoxdur hər aşıqın,

Mən tapmışam bu Kəbəyə yol etibar ilə [1, s.514].

Qeyd olundupu kimi klassik əsərlərdə xarici toponimlər üstünlük təkil edirdi. Əlk dəfə olaraq XVIII əsrdə M.P.Vaqif poeziyasında milli toponimikə üzən əsas şəkildə yer tapdı. Əgər XVI-XVIII əsrlərdə bədi ədəbiyyatdakı toponimlər məqəddəs yerləri, qəhrəmanların məsəbət mənəvi keyfiyyətlərini bildirirdisə, XIX-XX əsrlərin satirik üslubunda onlar ictimai məhiti tənqid etmək, satirik tipin mənfə simasənə azmaq şəkli işlənilirdi. Məqayisə edək:

Həqdir, gözəl çoxdur cahan içində,

Gözəldə bir nazü qənzə gərəkdir.

Didarını görmək imran tazələr,

Qaşı Qiblə, üzü Kəbə gərəkdir [14, s.126].

Nuri-çəşmanımın, ey pul, ya canımın?

Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmın?

Müşəfım, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanımın?

Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımın? [13, s.33].

Sonrakə dıvırlərdə isə, yəni realist ədəbiyyatda, satirik əslubda toponimlər tamamilə adilədi və yazəzənən bədii məqsədini reallaşdırən vasitəyə zəvirlməyə bərlədə. Hətta yazəzənən fərdi əslubuna uyğun olaraq yaratdərə uydurma toponimlər də bədii məqsədə xidmət edərək əsərdəki obrazlərlə, komizmi daha da artərdə. Satirik əslubda real və uydurma toponimlərin yanarə iərlədilməsi isə bədii əsərdəki hadisələri həqiqət kimi təqdim etməyə imkan verdi.

T.Hacıyev klassik və satirik əslubda işlədilən onomastik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında belə yazır: “İnqilabi-satirik əslubda yazılmış əsərlərin dili ilə klassik əslub nümunələrinin bədii dil xüsusiyyətlərini qarşılıqlı öyrənmə işində, yəni satirik əslubun klassik əslubdan nələri və necə mənimsəməsi, ona nə əlavə etməsi məsələlərinin aydınlaşdırılmasında insan və məkan adları bildirən sözlərin də mühüm əslubi mövqeyi vardır” [4, s.72].

Klassik və orta əsr ingilis poeziyasının müxtəlif janrlarında (sonet, alleqoriya, eleqiya, pastoral və s.) və nəsr əsərlərində işlədilən toponimlər, əsasən, sosial-mədəni (gündəlik həyatda, məişətdə baş verən) və tarixi faktları təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. Başqa sözlə desək, bədii mətnlərdəki toponimlər informativ və kommunikasiyiv funksiyada çıxış edirdi. Məsələn, dahi V.Şekspir öz əsərlərində dövrünün ictimai-siyasi məsələlərini işıqlandırmış və unudulmaz qəhrəmanlar yaratmışdır. Həmin dövrdə, yəni klassik Azərbaycan ədəbiyyatında isə toponimlər daha çox qəhrəmanın xarici görünüşünü təsvir etmək, onun hər hansı bir keyfiyyətini ön plana çəkmək üçün müqiyisə və bənzətmə vasitəsi kimi işlədilirdi.

XIX əsrin ingilis romantikləri (V.Vordsvors, S.Koldric, C.Kits, C.Q.Bayron, P.B.Şelli) maarifçilərdən fərqli olaraq həyatın fantastik-utopik, alleqorik və simvolik təsvirini verir və toponimlərdən də bu məqsədlə istifadə edirdilər. Tənqidi realistlər (Ç.Dikens, Ş.Bronte, E.Bronte, R.Brauning, A.Tennison, V.M.Tekerey) isə cəmiyyətin eybəcərliklərini tənqid edərək öz dövrlərinin tipik xarakterlərini yaratdılar. Onların kəskin satirasında işlədilən yer adları həm də qəhrəmanların mənəvi aləminin açılmasına yönəlmişdi.

Əgər XVI-XVIII əsrlərdə ingilis bədii ədəbiyyatında vətən, müharibə, qədim mədəniyyət, əfsanəvi uzaq ölkələr kimi ənənəvi mövzular əhatə olunurdusa, XIX əsrdən başlayaraq bunlarla yanaşı konkret bir hadisəni təsvir edən, səyahətə bağlı mövzular da yaranmağa başladı. Buna görə də əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, XIX-XXI əsr ingilis ədəbiyyatında az tanınan, hər hansı şəhər yaxud kənd daxilindəki obyektlərin adlarına, yəni mikrotoponimlərə tez-tez rast gəlinir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq ingilis ədəbiyyatında “şpion romanı”, “detektiv roman” (A.Kristi, İ.Fleminq) janrları ilə bərabər “fentezi” adını almış qeyri-adi bir janr yaranır. Fentezi janrı (C.R.Tolkien, C.K.Rouling) mifoloji və nağıl motivlərinin istifadəsinə əsaslanır. Bu janr mənəvi-fəlsəfi, sosial məsələlərin açılmasını nəzərdə tutur, lakin həmin məsələlər müəllifin fantaziyası ilə yenidən işlənmiş, müxtəlif miflər və əfsanələr əsasında yaradılmış fərqli aləmdə nəzərdən keçirilir. “Şpion romanı” və “detektiv roman” janrlarında mikrotoponimlərə, “fentezi” janrında isə uydurma yer adlarına üstünlük verilir.

İngilis bədii mətnlərdən gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdə mikrotoponimlərin işlənməsinə diqqət yetirək:

She said that two men had come from Paddington Station and were waiting at my office [20, p.20].

Mr.Davenheim took the train from Victoria to Chingside, where his palatial country place, the Cedars is situated [19, p.25].

Two days after we had returned to London your father saw you having lunch with me at the Café Royal, and that afternoon began his attack on me [27, p.169].

As Canterville Chase is seven miles from Ascot, the nearest railway station, Mr.Otis hired a wagonette to meet them [27, p.37].

There was a buck I had shot in Hogley Woods, a magnificent pricket, and do you know how had it sent up to table? [27, p.59].

He was a well-known member of a famous London club called the Reform Club [26, p.3].

We stopped under the trees by Kempton Park and we had lunch [21, p.29].

No life is so free as the life we see

Way out on the Yaso range [24, p.61].

Do you go to school

Down the Willow Pool? [24, p.65].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onomastik vahidlərin, o cümlədən toponimlərin istifadəsi bədii mətnin janrına da təbə olan bir prosesdir. Hər bir janr öz daxili qanunauyğunluğa malikdir ki, buradakı bir çox dil vahidlərindən (xüsusi isimlər, terminlər, dialektizmlər, fərdi neologizmlər) bu qanunauyğunluğa təbə şəkildə istifadə edilir. Məsələn, klassik normativlərə görə, hekayə, yaxud da povest dili ilə roman dili arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Roman dili, adətən, az emosional, geniş planlı hadisələrin – epik hadisələrin təsvirinə istiqamətlənir. Dilin reallığı isə, heç şübhəsiz, roman janrında yazılmış əsərlər üçün atributiv keyfiyyətdir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis tarixi romanları mükəmməl bədii quruluşu, kamil sjuet xətti, özünəməxsus ifadə tərzü və bədii təsvir vasitələrinin orijinallığı ilə seçilir. Burada müasirlik və tarixilik, lirizm və romantika, yumor və satira, sənədlilik və simvolizm və s. kimi əlamətlər bir çox hallarda üzvi vəhdət halında çıxış edir. Halbuki, kiçik həcmli lirik əsərdə bütün bunları bir araya gətirmək çətindir. Bu səbəbdən də, birincinin – roman janrının onomastik vahidlərdən istifadə imkanları daha geniş, ikincinin isə daha məhduddur.

Əslubi material kimi toponimlər düzgün seçildikdə, sənət əsərinin ümumi dil – nitq fonu, dilin ifadəlilik vasitələri ilə rənglənmiş olur, yerində, məqamında işlənen toponimik vahidlər bədii keyfiyyətini qat-qat artırır, ona güclü təsir edir [4, s.42].

Bəlliklə, məqalədə toponimlərin bədii nitqdə işləklilik dərəcəsi iki müxtəlif sistemli dilin: Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında tədqiq olunur. Zəngin leksik və semantik qrup hesab edilən, özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən toponimlər iki müxtəlif sistemlərə, müxtəlif areallara məxsus olan Azərbaycan və ingilis dillərində lüğət tərkibinin

ən qədim dil qatlarından birini təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunan hər iki dilin toponimik sisteminin zənginliyi və rəngarəngliyi onların işlənmə miqdarı, mənşəyi, quruluşu və üslubi imkanlarında özünü göstərir.

Bədii mətnlərdə toponimlərin işləklik dərəcəsi ədəbi janrdan, əsərin hansı dövrdə yazılmasından çox asılıdır. Hər iki xalqın klassik ədəbiyyatında rast gəlinən yer adlarının çoxu xarici toponimlər, orta əsrlər və müasir dövr ədəbiyyatında işlədilər yer adlarının əksəriyyəti isə milli toponimlərdir. Azərbaycan və ingilis yazıçıları ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında toponimlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Hər iki dilə aid bədii mətnlərin araşdırılmasının nəticələrinə görə lirik əsərlərə nisbətən epik əsərlərdə toponimlərə daha çox yer verilir və onlar olduqca fərqli üslubi xüsusiyyətlərə malik olur. Toponimlər daha çox realist üslubda, tarixi romanlarda informativ yaxud kommunikativ, lirik-romantik janrda emosional-ekspresiv yaxud estetik, poeziya və nəsrə isə simvolik funksiya daşıyır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif dövrlərə aid olan yazılı ədəbiyyatında toponimlərin işlənmə xüsusiyyətlərində də müəyyən fərqlilik mövcuddur. Məsələn, klassik və orta əsr ingilis poeziyasının müxtəlif janrlarında və nəsr əsərlərində işlədilər toponimlər, əsasən, sosial-mədəni və tarixi faktları təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. Həmin dövrdə, yəni klassik Azərbaycan ədəbiyyatında isə toponimlər daha çox qəhrəmanın xarici görünüşünü təsvir etmək, onun hər hansı bir keyfiyyətini ön plana çəkmək üçün müqayisə və bənzətmə vasitəsi kimi işlədilir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan qəzəlləri. Qəzəllər toplusu. Bakı: Azərənşr, 1991, 624s.

Əfəndiyeva T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 252s.

Əliyeva D.T. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Mütərcim, 2012, 91s.

Əliyeva D.T. Praktiki üslubiyyat. Bakı: Mütərcim, 2011, 168s.

Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı: Azərənşr, 1988, 582s.

Hacıyev T.I. Satira dili: Molla Nəsrəddinin dili. Bakı: ADU, 1975, 177s.

Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Lirik. Poemalar. İqtiyas və tərcümələr. I cild. Bakı: Elm, 1978, 469s.

Qasımzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, 488s.

Məşədiyev Q.İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili (SMOMPK əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 232s.

Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar Nəşriyyat MMC, 2008, 302s.

Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1973, 666s.

Nizami G. Poemalar. (ixtisarla) 2 kitabda. I k. Bakı: Maarif, 2002, 240s.

Sabir M.Ə. Hop-hop namə. Bakı: Şərq-Qərb, 1992, 80s.

Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1968, 280s.

Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: АН СССР, 1963, 255с.

Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе. Москва: Издательство Российского Университета Дружбы Народов, 1988, 88с.

Кухаренко В.А. Лингвистическое исследование английской художественной речи: учеб. пособ. Одесса: ОГУ им. И.И. Мечникова, 1973, 60 с.

Ashley L.R. Names in literature. London: First Books Library, 2003, 326p.

Christie A. The mysterious affair at styles. London: Harper Collins, 1997, 208p.

Doyle A.C. Sherlock Holmes. Short stories. Oxford: Oxford University Press, 1998, 117p.

Jerome J.K. Three men in a boat. Oxford: Oxford University Press, 2002, 104p.

Key to the English place names. <http://kepn.nottingham.ac.uk>

Litt D. Names in English renaissance literature. Lewiston: Mellen Press, 2001, 219p.

Selected works of English poetry. Moscow: Progress Publishers, 1958. 216p.

The Cambridge dictionary of English place names: based on the collections of the English Place-name Society. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 713p.

Verne J. Around the world in eighty days. Oxford: Oxford University Press, 90p.

Wilde O. Selections. In 2 volumes. Vol.2. Moscow: Progress Publishers, 1979, 445p.

Açar sözlər: Azərbaycan və ingilis toponimləri, bədii mətn, üslub, dillər, işləklik dərəcəsi, xüsusiyyətlər.

Key words: Azerbaijani and English toponyms, literary text, style, languages, frequency of the usage, features.

Ключевые слова: Азербайджанские и английские топонимы, художественный текст, стиль, языки, частотность использования, особенности.

Summary

Frequency of the usage of the Azerbaijani and English toponyms in the literary speech

Frequency of the usage of the Azerbaijani and English toponyms in the literary style depends on the literary genre and period when the text was written. Most of the place names used in the Azerbaijani and English classic literature are foreign toponyms, but the literature of the middle ages and nowadays is rich with national toponyms. Azerbaijani and English writers use place names differently in various styles of literature. The comparative analysis proves that toponyms are mostly used in epic genre rather than the lyric one and they express certain stylistic features. In classic English literature toponyms are used to describe the every-day problems, social and historical events, but in classic Azerbaijani literature are mostly used to depict the appearance or some specific feature of the literary character and used as a means of comparison. One can say that in the works of the Azerbaijani authors place names are more frequently used to describe the characteristic or specific feature of the literary character than in the works of their English colleagues.

Резюме

Частотность использования Азербайджанских и английских топонимов в художественной речи

Частотность использования азербайджанских и английских топонимов в художественном стиле зависит от литературного жанра и периода, в котором был написан текст. Большинство названий мест, используемых в Азербайджанской и английской классической литературе, являются иностранными топонимами, но средневековая и современная литература богата с национальными топонимами. Азербайджанские и английские писатели по-разному

используют топонимы в различных стилях литературы. Сравнительный анализ доказывает, что топонимы главным образом используются в эпическом жанре, а не лирическом, и они выражают определенные стилистические функции. В классической английской литературе топонимы используются, чтобы описать повседневные проблемы, социальные и исторические события, но в классической азербайджанской литературе они главным образом используются, для того чтобы описывать внешность или какую-то особую качество литературного героя и употребляются как средства сравнения. Можно сказать, что в произведениях Азербайджанских авторов топонимика применяется для характеристики черт героев намного чаще, чем у их английских коллег.

Rəyçi: f.e.d., prof. Q.İ. Məşədiyev